

ההתיישבות היהודית בגוש עציון 1967–1970: סוף מעשה במחשבה תחילה?

יוסי כץ ושלום רייכמן (ז"ל)

הקדמה

השנה מלאו מחצית יובל שנים לחידוש ההתיישבות היהודית בגוש עציון, לאחר הפסקתה עם נפילת הגוש, ערב הקמת מדינת ישראל. כיום מונה אזור הגוש שמונה יישובים: שבעה מהם (כפר-עציון, ראש-צורים, אלון-שבות, אלעזר, מגדל-עוז, נווה-דניאל ובת-עין) מאוגדים במסגרת המועצה האזורית גוש עציון, ואילו היישוב השמיני – אפרת הוא בעל מעמד של מועצה מקומית.

מבחינה כרונולוגית, ואף טריטוריאלית, ניתן לחלק את יישובי הגוש לשתי קבוצות: הראשונה כוללת את היישובים שהוקמו מיד לאחר מלחמת ששת הימים ועד לשנת 1970, עם השלמת 'גרעין' הגוש. והקבוצה השנייה כוללת את היישובים שהוקמו לאחר מכן, החל משנת 1976, ושהביאו להרחבתו של הגוש מעבר לתחומי ההיסטוריים. מאמר זה יתמקד בתהליך קבלת ההחלטות הקשורות לתהליך ההתיישבות היהודית בגוש עציון עד לשנת 1970. בתקופה זו הוקמו היישובים כפר-עציון, ראש-צורים ואלון-שבות. ההתמקדות בתקופת זמן זו נובעת משתי סיבות עיקריות: ראשית, בגלל בעיית זמינות המקורות, שהם בבחינת הכרח בניתוח של תהליכי קבלת החלטות; ושנית, מכיוון שלכותבי שורות אלו נראה כי ההתיישבות שהיתה בגוש עציון עד לשנת 1970 שונה שינוי מבני מההתיישבות ביהודה ושומרון בכלל לאחר שנת 1970.

בכוונת המאמר לעמוד על הסיבות לחידוש ההתיישבות בגוש עציון (כאזור שלאחר מלחמת ששת הימים נעשתה בו הפעולה ההתיישבותית הראשונה מעבר לקו הירוק), לבדוק האם נדונו ההיבטים העקרוניים הקשורים בחידוש ההתיישבות בגוש עציון טרם ההתיישבות, להבין את תכניותיהם המקוריות של המוסדות המופקדים על ההתיישבות, ולהעריך באיזו מידה תאם המעשה ההתיישבותי, כפי שהתממש בפועל בתקופה הנדונה, לתכניות המקוריות של המוסדות המופקדים על ההתיישבות, ולהעריך באיזו מידה תאם המעשה ההתיישבותי, כפי שהתממש בפועל בתקופה הנדונה, לתכניות המקוריות.

נקודת המוצא של מאמר זה היא התפתחותית ומבוססת על ההשקפה שהמעשה ההתיישבותי הוא תוצר של החלטות שנתקבלו ברמות שונות, החל מדרג השדה – הגופים המתיישבים – וכלה בדרגי המטה – התנועות המיישבות ומוסדות ההתיישבות מחד והקברניטים מאידך. על-פי השקפה מחקרית זו מתחייבת גישה למקורות העיקריים המתייחסים לאירועי המחקר ולהיכרות אינטימית עם המערכת המוסדית

ההתיישבות היהודית בגוש עציון

המופקדת על התהליך ההתיישבותי. ואכן עלה בידינו לשרטט את השלד העיקרי של תהליכי קבלת ההחלטות באמצעות שילוב של עיון במסמכים עם ראיון אינפורמנטים שהיו דמויות מפתח באותה תקופה. עם זאת, מאמר זה אינו מהווה היסטוריה אדמיניסטרטיבית דפיניטיבית המבוססת על עיון בכל המסמכים הרלוונטיים, אלא יש לראות בו ניסיון לשחזר בקווים כלליים את המהלך העיקרי של האירועים תוך התבססות, במידת האפשר, על החומר הראשוני, ותוך התחשבות במגבלות הנובעות מחוקי הארכיונים.

המאמר מתחלק לשני חלקים עיקריים: הראשון עוסק בתכניות המקוריות ליישוב הגוש, והשני מתמקד בשינויים שחלו בתכניות אלה ובמעשה ההתיישבותי עצמו עד לשנת 1970.

ההתיישבות היהודית חקלאית בהרי חברון: רציפות היסטורית ורציפות טריטוריאלית

היוזמה לחידוש ההתיישבות בגוש עציון באה מיד עם תום מלחמת ששת הימים מצד שרידי המתיישבים בגוש עציון, ובמיוחד מצד בניהם של אלה ממקימי הגוש ומתיישביו בשנות הארבעים שנפלו שם במהלך מלחמת השחרור. הבקשה הספציפית היתה להפוך את מחנה הצבא הירדני שבכפר-עציון ליישוב חקלאי קיבוצי, במתכונת דומה לזו שהיתה שם עד לנפילת כפר-עציון. לפנייה זו נמצאו לא מעט תומכים הן מצד הממסד ההתיישבותי החקלאי, ובראשם מקורבו של ראש המשלה ומי שעמד בראש המחלקה להתיישבות בסוכנות – רענן ויץ [ויץ, ר' עדות בע"פ], והן מצד חברי ממשלתו של אשכול, ובמרכזם שר הפנים דאז חיים משה שפירא – אחד משרי המפד"ל שרוב רובם של מתיישבי הגוש השתייכו אז לתנועתה, הפועל-המזרחי [ויץ 'י, עמ' 249]. אדם נוסף שפעל באופן נמרץ אצל אשכול לחידוש ההתיישבות, בכפר-עציון היה מיכאל חזני, מראשי המפד"ל אשר עמד בראש המרכז החקלאי של הפועל-המזרחי בתקופה שהוקם הגוש, והיה אחראי על הקמת שלושת הקיבוצים הדתיים שם [כץ 'י 1992]. חזני, אף הוא נמנה עם מקורביו של אשכול, בין היתר על רקע עברם המשותף כמופקדים על תפקידי מפתח בהתיישבות [אחימן ח', עדות בע"פ]. התומכים בפנייה לחידוש המידי של ההתיישבות בכפר-עציון חשו את המחויבות לקורבנות מלחמת השחרור וראו את הסמליות של יישוב יהודי הקם על חורבותיו.

נראה כי תמיכתם של חברי ממשלה נוספים ביוזמת בני גוש עציון נשענה גם על הקונספציה הכוללת שהתגבשה בימים שלאחר מלחמת ששת הימים ומצאה את ביטויה הברור ביותר ב'תכנית אלון'. לפי קונספציה זו, התיישבות מבוקרת ביהודה ושומרון (כמו גם בגולן, בסיני ובפתחת רפיח) המתבססת על צורכי ביטחון, היא צו השעה, שכן יש בה כדי לקרב את השלום [קליימן א', עמ' 71-72; הארכיון לתולדות גוש עציון, 'י אלון אל ד' קנוהל, 20.3.79].

כל אלה הביאו בסופו של דבר, מספר חודשים לאחר שהועלתה היוזמה לחידוש ההתיישבות בגוש עציון, גם לתמיכתו של אשכול בה, והוא נתן הן למתיישבים והן לממסד ההתיישבותי אור ירוק ליישם אותה. בכך חוברת מחדש החוליה שנותקה ברצף

ההיסטורי של היישוב היהודי באזור זה. ככל העולה מהמקורות הנגישים, החלטתו של אשכול לא היתה מלווה בהחלטת ממשלה אלא בהודעה בלבד [ויץ ר', עדות בע"פ; שילה א', עדות בע"פ; בן-יעקב י', עדות בע"פ; גבתי, 1981, עמ' 211; גבתי, 1985, עמ' 229; צימוקי, כ"ו באלול תשכ"ז].¹ לימים אישרה הממשלה בדיעבד החלטה זו של אשכול (כמו גם את ההתיישבות הראשונה ברמת הגולן) [גבתי, 1985, עמ' 229]. מתברר כי הקמתו מחדש של כפר-עציון לא יכולה היתה להתבצע בדרך זו לולא קונסטלציה מיוחדת במסד הרגולטיבי של הקמת יישובים חדשים. בכל ממשלות ישראל הקמת יישובים חדשים היתה מלווה בהחלטות של ועדת תיאום עליונה, שהיו שותפים בה נציגי הסוכנות מחד והממשלה מאידך. כל אחד משני הצדדים רשאי היה לערער על החלטות ועדת התיאום בפני הפורומים העליונים: הממשלה מחד והנהלה הציונית מאידך. עניין חידוש ההתיישבות בגוש עציון (כמו גם בגולן) לא עבר כלל את ועדת התיאום, וכך גם לא הגיע הנושא לדיון בממשלה [ויץ ר', עדות בע"פ]. לתמיכתו של אשכול ביוזמה, כמו גם לתמיכתם של קברניטים אחרים, קדמו היסוסים לא מעטים אם נכון להיענות ליוזמת בני גוש עציון ושרידיו. היסוסים אלה נבעו בעיקר מהחשש לתגובה הבינלאומית ומהחשש לקביעת עובדות ביחס לגוש עציון בטרם החליטה הממשלה סופית על מדיניותה בשטחים בכלל, על כל ההשלכות הנובעות מקביעת מדיניות זו או אחרת [אחימן ח', עדות בע"פ; ויץ י', עמ' 249].

אחד המקורבים לאשכול, שעמו התייעץ בעניין השיבה לגוש עציון, היה יוסף ויץ. ויץ, 'איש ההר והיער' שפרש אותה שנה לגמלאות מעבודתו בקק"ל במשך עשרות שנים, שימש בשנות הארבעים מנהל מחלקת הקרקעות בקק"ל, ודומה כי היה אחראי יותר מכל גורם אחר במוסדות לרכישת הקרקעות בגוש עציון, לייזום ההתיישבות שם ולאחזקתה באותם שנים [כץ י', 1990, עמ' 109-135; כץ י', 1992]. עתה, כמה ימים לאחר המלחמה, הוא יעץ לאשכול לשלול עלייה מדינית לגוש עציון, משני טעמים: ראשית, 'יאמר בעולם הנה שבים פליטי ישראל למקומם, כן יש להשיב פליטי ערב למקומם בישראל'. שנית, יש להמתין לגיבוש מדיניות ממשלתית ברורה ביחס לעתיד הגדה המערבית, שכן 'ייתכן שהקו יהיה לתיקון גבולות, הרי אי אפשר לדעת היום אם גוש-עציון ישאר אצלינו'. אשכול, לדברי ויץ 'הסכים לשקול דעתי שמוטב לחכות ...'

1. אריה צימוקי, כתבו המדיני דאז של העיתון ידיעות אחרונות, דיווח בעיתונו ארבעה ימים לאחר העלייה לכפר-עציון, כדברים הבאים: '... מסתבר כי ההודעה על הקמת ההיאחזות בגוש עציון נמסרה על ידי ראש הממשלה, מר לוי אשכול, בישיבת הממשלה ביום א' שעבר ללא כל התייעצות עם שר החוץ מר אבא אבן (בין השניים אין חילוקי דעות לגבי עצם העניין). ראש הממשלה, שטיפל אישית בעניין ההיאחזות, הפתיע את חברי הממשלה בהודיעו להם כעובדה מוגמרת שלמחרת יעלו המתנחלים לגוש, מעניין כי איש מהשרים לא עירער על הודעתו של ראש הממשלה ולא שאל אם פעולה זו תואמת את מהלכינו בעצרת או"ם ובמדינות השונות ...' (צימוקי, כ"ו אלול תשכ"ז). גם השר דאז יוסף בורג טוען כי איננו זוכר שנערך דיון ממשלתי טרם העלייה לכפר-עציון (בורג י', עדות בע"פ).

[ויץ י', עמ' 249].² בשבועות שלאחר מכן, כך מתברר, התגבשה אצל יוסף ויץ עצמו (ובניגוד לרענן בנו) דעה נחרצת נגד חידוש ההתיישבות בגוש [הארכיון הציוני המרכזי, י' ויץ אל מ' חזני, 27.9.67; ויץ י', עמ' 279].

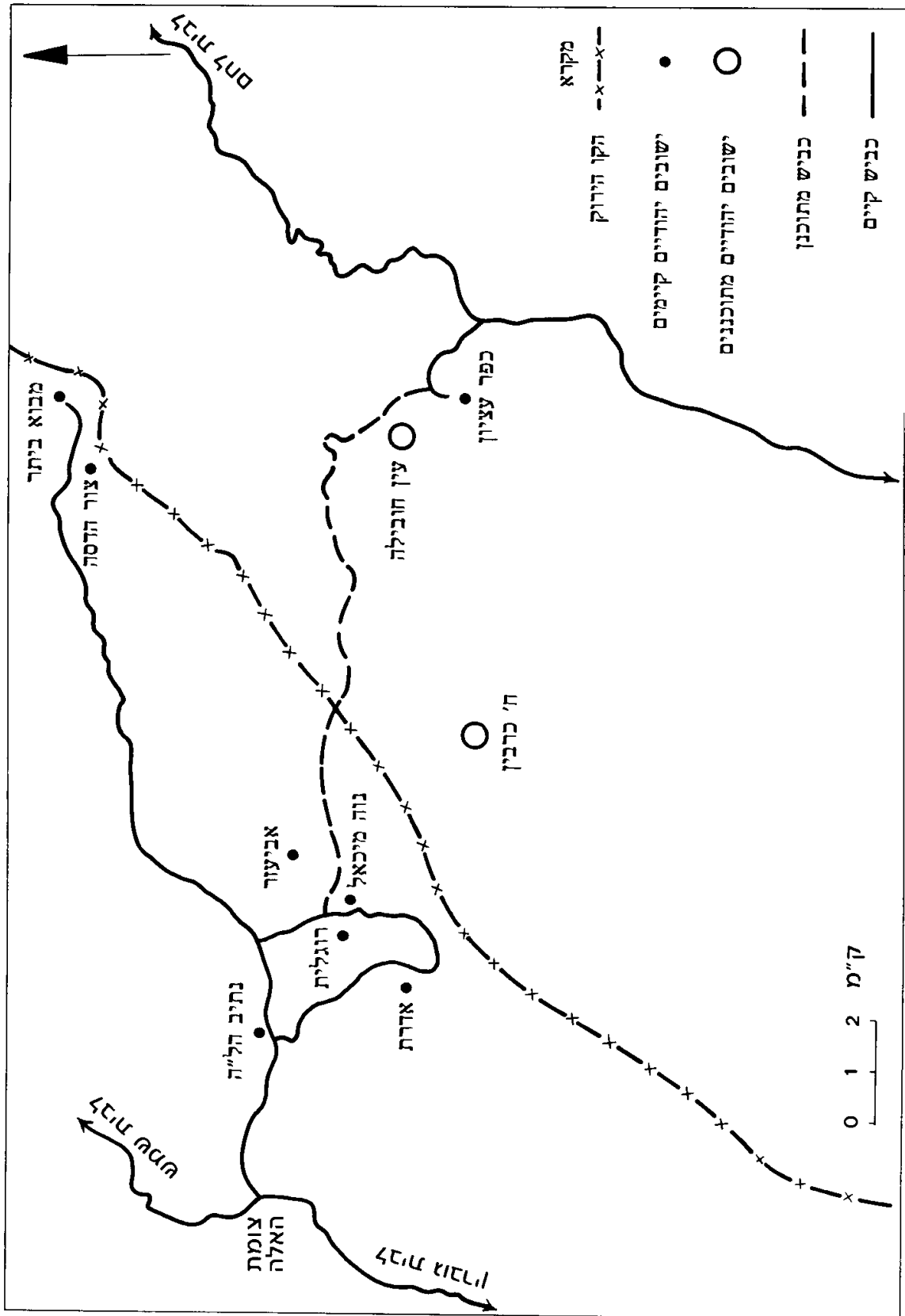
מכל מקום, אשכול החליט, כאמור, להיענות בחיוב לבקשה לחדש את ההתיישבות [אדמוני י', עמ' 51-56]. ראוי לציין כי כבר ביוני 1967 הצביעו יוזמי חידוש ההתיישבות - שרידיהם ובניהם של תושבי גוש עציון - על תכנית כוללת ליישוב הגוש מחדש [הארכיון לתולדות גוש עציון, מ' מושקוביץ אל ר' ויץ, 16.6.67]. ובכל זאת בשלב זה, כנראה על רקע הססנותו של ראש הממשלה, הם היו נכונים להסתפק בחידוש האחיזה בכפר-עציון בלבד [הארכיון לתולדות גוש עציון, ש' חיימוביץ אל ל' אשכול, 17.8.67] בספטמבר 1967 החלה ההתיישבות המחודשת בכפר-עציון.

הביצוע היה כרוך, בשורה של בעיות פיסיות, כלכליות, ארגוניות ומשקיות. ברגיל מופקדת מחלקת ההתיישבות של הסוכנות על מתן מענה לבעיות אלה בכל נקודה חקלאית יהודית העולה על הקרקע, כולל הכנת פרוגרמה ליישוב ושיבוצו באזור. גם במקרה של כפר-עציון האצילה הממשלה את סמכויות הטיפול בהקמתו מחדש על מחלקת ההתיישבות [מתוך תיקי מחלקת ההתיישבות].

תכניות מחלקת ההתיישבות ביחס לכפר-עציון התבססו למעשה על תכנית אזורית של רענן ויץ, שעמד בראש המחלקה, ולפיה קבעה הנהלת המחלקה באוקטובר 1967 כי 'גוש עציון יעמוד על שלוש נקודות: הכפר+2 ישובים נוספים עד עדולם. כביש יקשר בין אביעזר לכפר-עציון ...'. כפר-עציון אמור היה להיות אחד משורת היישובים באותו רצף [שם].

עקרון הרציפות הטריטוריאלית בין כפר-עציון לגוש עדולם תאם את מדיניות הפיתוח וההתרחבות ההתיישבותית באזור עדולם בתחילת שנות ה-60, שהופסקה לאחר שהתברר כי 'שטחי הקרקע באזור אינם מספיקים ליישובים נוספים ...' [גבתי ח', 1981, עמ' 141]. עקרון הרצף ההתיישבותי תאם גם את תפיסת 'תיקוני הגבול המזעריים', שנקשרה בגיבוש החלטה 242 של מועצת הביטחון של האו"ם [ויץ ר', עדות בע"פ]. כוונת מחלקת ההתיישבות היתה ברורה ומפורשת: 'לרצף יישובים בין כפר-עציון ואיזור עדולם ולא להתיישבות קומפקטית צפופה ...' [מתוך תיקי מחלקת ההתיישבות]. מבחינה גיאוגרפית לא היה מדובר אפוא ביצירת 'גוש' יישובים בעציון (דוגמת 'הגוש ההיסטורי') אלא ביצירת רצף יישובי יהודי בין הר חברון לשפלה הגבוהה. באפריל 1968, בעקבות ביקורים של ראש הממשלה ושר הביטחון באזור, סוכם במחלקת ההתיישבות על איתור שני היישובים הנוספים ברצף: האחד, ליד עין חובילה, על קרקעות שנרכשו בידי הקק"ל בשנות הארבעים, והשני בחירבת כרבין שממערב (ראה מפה 1) [שם; כץ י', 1990].

2. התנגדותו של יוסף ויץ לחידוש ההתיישבות בגוש עציון תאמה את השקפתו הכללית באותה תקופה (השקפה הנגזרת מראייתו הכוללת משכבר הימים את מקומה של האוכלוסיה הערבית במדינה היהודית), ולפיה 'יש לוותר על הגדה ובלבד שלא יהיו ערבים במדינתנו ...'. יתכן כי ויץ חשש שחידוש ההתיישבות בכפר-עציון יוביל לסיפוח הגדה (ויץ י', עמ' 278-279, 297-298).

מפה 1: התכנית היישובית המקורית לגוש עציון, 1967-1968

ההתיישבות היהודית בגוש עציון

מבחינה משקית תוכנן כי כפר־עציון ושני יישובי הרצף האחרים יתבססו מחד על מפעלים לא חקלאיים במקום, ובכללם קיט ותעשייה, ומאידך על קרקעות לחקלאות באזור לכיש. לשם כך אף החלה מחלקת ההתיישבות בריכוז שלוש משבצות קרקע: בנחושה, במרְשֶׁה ובקדמה [מתוך תיקי מחלקת ההתיישבות].

מרצף לגוש: הסטיות מהתכניות המקוריות והיווצרות גרעין הגוש

1970 – 1968

בעוד שאגפי הסוכנות המתאימים שקדו על גיבוש התכניות והעליות על הקרקע, בהתאם לעקרון הרצף שסוכם עליו בישיבת הנהלת מחלקת ההתיישבות באוקטובר 1967, במציאות ההתפתחויות היו שונות. 'תכנית הרצף' נתקלה בעוררין מכיוונים שונים, הן מצד דרג השדה והן מצד דרג המטה.

נציגי היוזמים של חידוש ההתיישבות, שרידי המתיישבים בגוש עציון, ראו לנגד עיניהם בסוף התהליך לא הקמת נקודה בודדת בגוש עציון ההיסטורי, אלא החיאת הגוש כולו במסגרת התיישבותית מקיפה, הכוללת יישובים חקלאיים ומרכז התיישבותי אזורי. זה האחרון אמור היה לכלול מלבד מרכז שירותים גם מוסדות חינוך ארציים ובמרכזם ישיבת הסדר. בעל הרעיון, משה מושקוביץ, משרידי קבוצת משואות־יצחק שבאותו זמן עמד בראש המועצה האזורית שפיר, ראה לנגד עיניו את דוגמת ההתיישבות בחבל לכיש, ובמיוחד את המרכזים הכפריים שבו, כמודל בסיסי לחיקוי, כלומר, היה בכך משום יישום רעיונותיו המקוריים של רענן ויץ בהר. את רעיונו העלה מושקוביץ כבר ביוני 1967, ופעל ללא לאות להגשימו [מושקוביץ מ', עדות בע"פ; מושקוביץ, 1990, עמ' 13–14; תיקי מחלקת ההתיישבות; גביש ורייכמן, 1989].

גורם אחר שלא השלים עם רעיון הרצף ופעל ליצירת גוש התיישבותי מסביב לכפר־עציון – דוגמת גושי ההתיישבות הדתיים המסורתיים – היה תנועת הקיבוץ הדתי. במכתב לראש מחלקת ההתיישבות מתחילת פברואר 1968, כתב יששכר בן־דוד, מרכז ועדת המשק של הקיבוץ הדתי, את הדברים הבאים: '... טרם עלייתם של בני גוש עציון למקומם הבענו כבר את דרישתנו כי יצירת הקבוצה הראשונה בכפר־עציון מחייבת הקמת קבוצה נוספת בקרבתם [הדגשת המחברים]. קיומה של כפר־עציון יובטח על־ידי יצירת גוש קיבוצי לא רק מבחינה בטחונית אלא גם מהאספקט החברתי, החנוכי, והתרבותי. נראה לנו כי אין צורך כיום להרבות בהסבר על הצורך החיוני בהקמת גושים התיישבותיים השייכים לזרם אחד כאשר עקרון זה נתקבל על דעת הכל. הסברנו את דעתנו זאת גם בפגישות עם ראש הממשלה, שר החקלאות ושר הבטחון וכן בכל הדרגים השונים שאתם יש לנו מגע ...' [מתוך תיקי מחלקת ההתיישבות]. עמדה זו ניצבה לא רק בניגוד לעקרון הרצף של הסוכנות, אלא גם בניגוד לתכנית נוספת שהיתה לסוכנות במקור – לשלב ברצף משק של 'חירות' [שם]. בלי קשר ישיר לעמדות שהוצגו לעיל בידי דרגי השדה, עמדת הצבא היתה, כבר בתחילת קיץ 1968, כי את '... כפר עציון ב' יש להקים בקרבת כפר עציון הקיימת ולא בקרבת הקו הירוק לשעבר ...'. הצבא אף בדק מספר אתרים מוצעים הגובלים עם

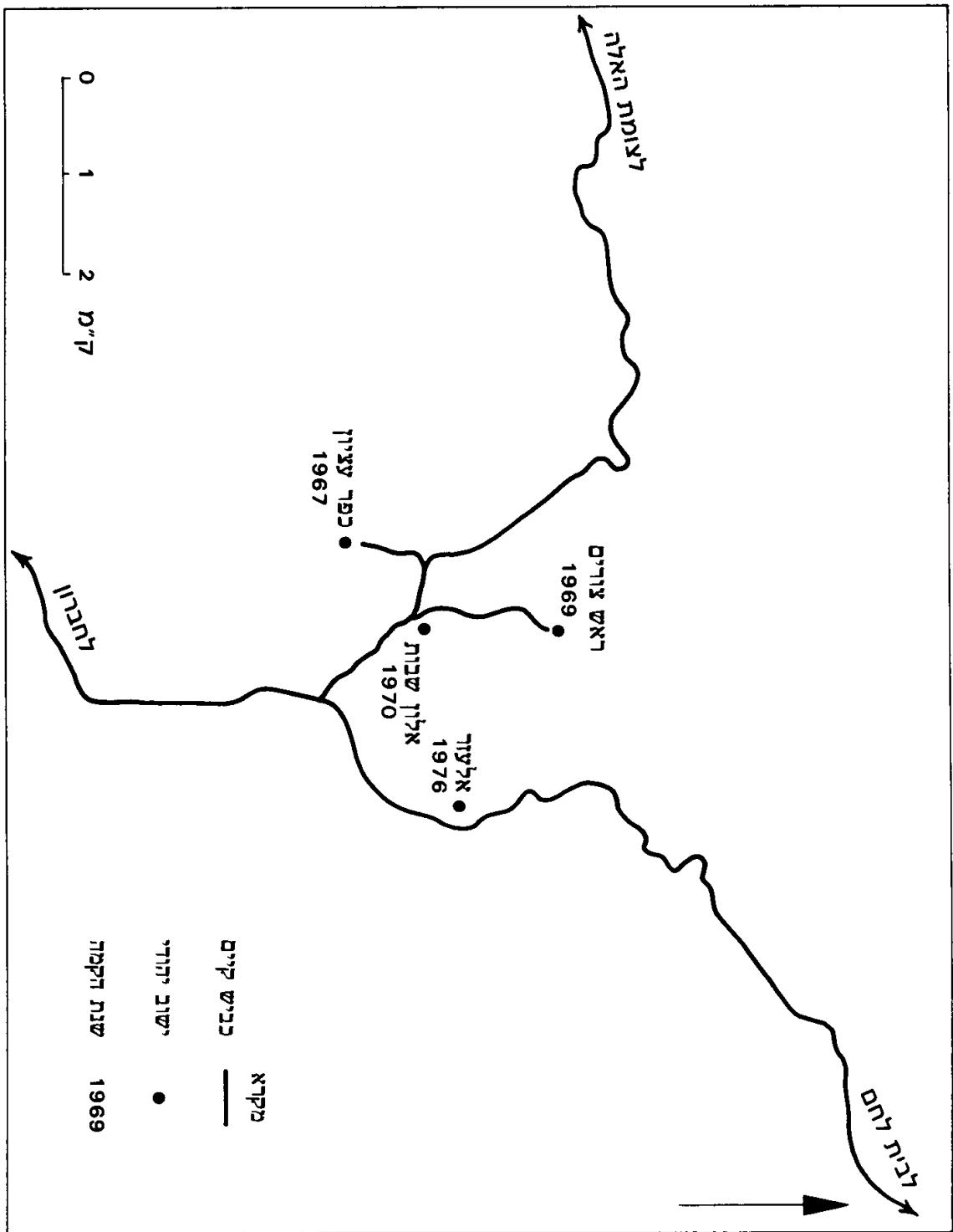
כפר-עציון, והחליט על אחד מהם [שם]. היה בכך סטייה ראשונה בעלת משמעות קריטית מעקרון הרצף.

הלחץ המתמשך של דרג השדה לממש את האחיזה היהודית בגוש עציון קיבל את ביטוי בדרישה להקים ישיבת הסדר בסמוך לכפר-עציון ולהקים מרכז אזורי. לימים יתקיימו שתי דרישות אלה בהקמת אלון-שבות. אולם בשלב זה של דיונונו – ראשיתו של קיץ 1968 – השתלבו דרישות אלה בעלייתו של גורם נוסף, שלימים יתגלה כגורם מרכזי בעידוד ההתיישבות בגוש עציון, הלא הוא משרד הביטחון. דיין, שהיה אז שר הביטחון, גיבש תכנית למימוש השליטה הישראלית על גב ההר ביהודה ושומרון באמצעות הקמת חמישה מאחזים על גב ההר, המשלבים מחנות צבא ומסביבם יישובים אורחיים, כאשר כל מאחו קשור בתשתית של כבישים, מים וחשמל אל הקו הירוק. המקומות שאותרו היו בוק, חווארה, אזור בית-אל, גוש עציון ואדוריים. לימים יתברר כי המקום היחיד שבו התפתח הרעיון בשלמותו היה בגוש עציון [ויץ י', עמ' 297-298; רייכמן ש', גנור א' ואופנהיים א', עמ' 3].

דומה כי הנגזרת בפועל של תפיסת משרד הביטחון היתה לא רק החלטת הצבא כי כפר-עציון ב' יוקם בקרבת כפר-עציון הישן, אלא גם הסכמתו העקרונית של המשרד להיענות לדרישה להקים ישיבת הסדר ליד כפר-עציון [מתוך תיקי מחלקת ההתיישבות]. את האישור העקרוני שנתנה הממשלה בתחילת יולי 1968 להקמת הישיבה [שם], ואת החלטות הממשלה בסוף ספטמבר 1968 על הקמת מרכז אזורי בגוש עציון והקמת ועדת שרים לענייני גוש עציון, לדיון וטיפול בנושא הגוש בכללותו, יש לראות כביטויים נוספים לעניין המשותף של משרד הביטחון, הממשלה ויוזמי חידוש ההתיישבות בגוש [שם; הארכיון לתולדות גוש עציון, גוש עציון – הצעה לתכנון אזורי, נספח מס' 1]. לימים, במאוס 1970, בעקבות שאילתה בכנסת על נכונות הצהרתה של ראש הממשלה דאז, גולדה מאיר, כי 'מעתה יישבו יהודים לנצח בגוש עציון', והאם מבטאת הצהרה זו את מדיניותה הרשמית של הממשלה – התייחסה ראש הממשלה להחלטה מסוף ספטמבר 1967 והשיבה: 'לשאלה 1 כן. לשאלה 2 כן. זוהי מדיניותה המוסכמת של הממשלה. החלטה על הקמת מרכז עירוני כפרי בגוש עציון נתקבלה ב־30 בספטמבר 1968' [דברי הכנסת, 1970]. מכל מקום ברור כי החלטות הממשלה מסוף ספטמבר 1968 היוו את ההפך הגמור מקונצפציית חיבור כפר-עציון עם עדולם ברצף יישובי אחד.

צעד לקראת סתימת הגולל על 'קונצפציית הרצף' בא לידי ביטוי בכתב המינוי של הוועדה המיוחדת שמינתה ועדת השרים לענייני גוש עציון בסוף ספטמבר 1968, כתב מינוי אשר קבע כי תפקיד הוועדה המיוחדת יהיה 'לערוך תוכנית איזורית כוללת לגוש עציון. התוכנית צריכה להביא בחשבון מחנה צבאי, מרכז איזורי ומספר יישובים' [הארכיון לתולדות גוש עציון, שם, שם]. בדיוני ועדה זו, שהתנהלו בשלהי 1968 וראשית 1969, משתקפים שינויי הייעוד של ההתיישבות בגוש עציון בתפיסת הקברניטים. המרכזי שבהם היה יעד האכלוס המְרְבֵי של גוש עציון בידי יהודים. האמצעי היעיל ביותר להשגתו של יעד זה היה באמצעות התיישבות עירונית (לימים הקמתה של אפרת, החורגת ממסגרת ההתייחסות של מאמר זה). ואכן, בדיוני הוועדה המיוחדת עלתה אופציה זו, אך היא חייבה בהכרח שינוי במסגרות הטריטוריאליות,

ההתיישבות היהודית בגוש עציון

מפה 2: יישובי גוש עציון, 1976

דהיינו בנייה של עיר ממזרח לכביש ירושלים-חברון. שינוי זה, כמו עצם רעיון בנייתה של עיר, חרגו מכתב המינוי שקיבלה הוועדה, וגם הנחיות מאוחרות יותר שמסרה ועדת השרים קבעו כי אין להביא בחשבון הקמת עיר. זאת ככל הנראה בשל הצורך בהסדרת החזקה על הקרקע שממזרח לכביש ירושלים-חברון וההשלכות המדיניות הקשורות בכך. בניגוד לאזור שמערב לכביש, שם היה ריכוז ניכר של קרקעות בבעלות הקק"ל עוד מלפני 1948, ממזרח לכביש לא היו קרקעות בבעלות יהודית [שם, שם, נספחים 2,3; תיקי מחלקת ההתיישבות].³ על רקע כל אלה דחתה הוועדה המיוחדת את אופציית הקמת עיר לאלתר וקבעה את העקרונות התכנוניים הבאים: 'הגוש יכלול: 1. שני ישובים קיבוציים: כפר עציון הקיים וקיבוץ שני שמיקומו מוצע באתר של עין-צורים ורבדים; 2. מרכז איזורי אשר בנוסף למתן שרותי חינוך ותרבות לאיזור עצמו ירכז גם פעילות חינוכית תרבותית בעלת צביון מיוחד וקנה מידה החורג מגבולות האיזור; 3. מחנה צבאי ... ביחס להקמת ישוב חקלאי שלישי ... הישוב החקלאי השלישי שהוצע להקמה בשפולי ההר לכוון מערב, בסביבות איזור עדולם אינו משתלב מבחינה גיאוגרפית וגם תנועתית באיזור גוש עציון, אך יש להקימו בהתאם להחלטה שנתקבלה לפי תביעת גורמי הבטחון ...' [הארכיון לתולדות גוש עציון, שם, מסקנות הוועדה].

עקרונות תכנוניים אלה היוו את הבסיס להקמת ראש-צורים (עציון ב') ביולי 1969 ואלון-שבות ביוני 1970. ואולם יישוב חקלאי שלישי (עציון ג') באזור עדולם לא הוקם, ותחתיו הוקם לימים אלעזר - היישוב הכפרי השלישי, צפונית מזרחית לאלון-שבות, על אם הדרך ירושלים-חברון (התכנון עצמו נעשה בשנים 1970-1971).⁴ כך הושלם למעשה חידוש ההתיישבות בגוש עציון בדרך של התיישבות קומפקטית (ראה מפה 2).

סיכום

חידוש ההתיישבות בגוש עציון ואופיו מבטאים יעדים שונים של הגורמים שהיו מעורבים בתהליך. העובדה כי חל שינוי ביעדים אלה תוך כדי התהליך ההתיישבותי עצמו לא היתה חריג מהותי מדרכה של ההתיישבות בארץ-ישראל בכלל, דהיינו, שינוי יעדים תוך כדי ביצוע ואף ערבוב בין 'מלכתחילה' ל'בידיעבד'.

בעוד שעבור יוזמי חידוש ההתיישבות היעד של חיבור חוליית הרצף ההיסטורי קיבל פירוש רחב - חזרה לדגם מרחבי דומה אך מורחב של הגוש המקורי, דרגי המטה פירשו יעד זה, בשלב הראשון, פירוש מצומצם ומוגבל יותר שמשמעותו הטריטוריאלית היתה 'דגם הרצף' שתאם את תכניות הפיתוח משכבר הימים של האזור הסמוך ממערב. שינוי יעד ההתיישבות בגוש עציון, אצל הממשלה ובהכרח גם אצל הסוכנות - מיעד ברמה הסימבולית-ההתיישבותית ליעד דמוגרפי-בטחוני המתבטא במונחים של אכלוס - קירב מאוד את דרגי המטה לדרגי השדה, וממילא מה שהתחייב מכך מבחינה טריטוריאלית היה מימוש של דגם הגוש הקומפקטי.

3. עמדת שר הביטחון היתה חד-משמעית בעד הקמת עיר בגוש, '... כדי לאפשר את איכלוסו המירבי על ידי יהודים ... מרכז כפרי מאוכלס על ידי 100-200 משפחות אינו עונה לכוונות בדבר איכלוס מירבי. ...' (מתוך תיקי מחלקת ההתיישבות).

4. בשנים האחרונות הפך אלעזר ממושב שיתופי ליישוב קהילתי.

מקורות

1. אדמוני יחיאל, עשור של שיקול דעת, אפעל 1992.
2. אחימן חנוך (משרידי קיבוץ כפר-עציון ומהפעילים המרכזיים לחידושו ב-1967), עדות בע"פ, אפרת, 15.10.91.
3. מכתב יוסף ויץ אל מיכאל חוני מיום 27.9.67, אצ"מ 246/44.A.
4. מכתב משה מושקוביץ אל רענן ויץ מיום 16.6.67; מכתב שלמה חיימוביץ אל לוי אשכול מיום 17.8.67; גוש עציון, הצעה לתכנון אזורי, מוגשת על-ידי ועדה בינמוסדית, ירושלים, ד' טבת תשכ"ט - מסקנות הוועדה ונספחים, הארכיון לתולדות גוש עציון בכפר-עציון, מיכל 22.
5. בורג יוסף, עדות [טלפונית] בע"פ לי' כץ, 10.1.92.
6. בן-יעקב יוחנן (מבני כפר-עציון ומחדשיו ב-1967), עדות [טלפונית] בע"פ, 1.1.92.
7. גביש אלישבע ורייכמן שלום, 'המרכז הבין-כפרי - "פתרון" תפקודי שהפך לצורת ישוב בעייתית', האוניברסיטה העברית, המחלקה לגיאוגרפיה - המכון ללימודים עירוניים ואזוריים, פרסום מס' 25, ירושלים 1989.
8. גבתי חיים, מאה שנות התיישבות, תל-אביב 1981.
9. גבתי חיים, סיפור חיי, תל-אביב 1985.
10. שאילתת חבר הכנסת תמיר את ראש הממשלה מיום 31.3.70 ותשובת ראש הממשלה מאותו יום, דברי הכנסת, 57, עמ' 1482.
11. ויץ יוסף, יומני ואגרותי לבנים, ו, רמת-גן 1973.
12. ויץ רענן, עדות בע"פ, ירושלים 22.7.91; 10.2.92.
13. כץ יוסי, 'רכישת הקרקעות בגוש עציון ומדרום לבית-לחם (1940-1948)', קתדרה, מס' 56 (1990), עמ' 109-135.
14. כץ יוסי, ההתיישבות היהודית בהרי חברון ובגוש-עציון 1940-1947, רמת-גן 1992.
15. מושקוביץ משה, עדות בע"פ, ירושלים 12.11.90.
16. מושקוביץ משה, 'תגובה לנושא "היישוב הקהילתי"', גושפנקה - ביטאון יישובי גוש-עציון, 27 (אוגוסט 1990), עמ' 13-14.
17. צימוקי אריה, 'ידידי ישראל שואלים: מדוע לא ננקטה פעולת-הסברה לקראת ההיאחזות בגוש-עציון', ידיעות אחרונות, כ"ו אלול תשכ"ז.
18. קליימן אהרן, 'תוכניות מדיניות עם שכוך האש', התקופות הגדולות בהיסטוריה של ארץ-ישראל, 11, תל-אביב 1983, עמ' 72-73.
19. רייכמן שלום, גנור אהובה ואופנהיים אלכסנדר (עורכים), 'התיישבות יהודית לא-חקלאית ביהודה ושומרון: סקר וממצאים עיקריים אביב 1980', האוניברסיטה העברית בירושלים, המחלקה לגיאוגרפיה - המכון ללימודים עירוניים ואזוריים, ירושלים 1981, עמ' 3.
20. שילה אפרים (שימש באותם ימים כראש המרכז לתכנון המשותף לסוכנות והממשלה), עדות בע"פ, 9.1.92.
21. תיקי מחלקת ההתיישבות בענייני גוש עציון לשנים 1967-1976.